

[0725]

WAT BETSJUT ALDFRYSK GAERLEGER?

Oebele Vries

Zusammenfassung

Ein im Altfrisischen, besonders in der Urkundensprache, ziemlich häufig beegnendes Wort ist das maskuline Substantiv gaerleger (wörtliche Bedeutung: 'Zusammenlager'). Es ist, wenn auch nur einige wenige Male, auch in mittelniederländischen Quellen belegt, die jedoch, wie die altfrisischen Belege, ohne Ausnahme aus dem westerlauwersschen Friesland stammen. In den einschlägigen Wörterbüchern des Altfrisischen wird es auf zwei Weisen gedeutet: 'Zusammenkunft' und 'Übereinkunft', im Wörterbuch des Mittelniederländischen demgegenüber als 'Handelsgesellschaft'. An verstreuten Stellen lassen sich noch vier Deutungen finden: 'Vertrag', 'Bündnis', 'Tagesfahrt' und 'Landfriede'. Aus einem Vergleich sämtlicher Belege ergibt sich, daß die Grundbedeutung des Wortes 'Übereinkunft' ist. Hieraus haben sich drei, von dieser Deutung oft schwer zu trennende Nebenbedeutungen entwickelt: 'Vertrag', 'Bündnis' und 'Handelsgesellschaft' (letztere übrigens nur in einem mittelniederländischen Text). Das Wort gaerleger, das erst ziemlich spät (im zweiten Viertel des 15. Jahrhunderts) auftaucht, muß - beim Fehlen von Entsprechungen in den Nachbarsprachen des Altfrisischen - eine eigenständige Entwicklung dieser Sprache darstellen.

Ynlieding

In wurd dat men gauris yn de Aldfryske oarkondetaal tsjinkomme kin, is it substantyf *gaerleger*. De wichtichste wurdboeken fan it Aldfrysk (dy fan Von Richthofen en Holthausen) jouwe beide deselde twa betsjuttingen op ('Zusammenkunft' en 'Übereinkunft'), dat der liket fan datoangeande gjin probleem te wêzen. Dochs is der reden om it wurd ris better te besjen, want op fersprate plakken yn de literatuer wurde ek oare betsjuttingen neamd. Yn it neifolgjende wurdt net allinnich de semantyk fan it wurd behannele, mar ek omtinken jûn oan de fraach oft de te ûndersykjen term in foarbyld is fan in wurd dat him yn it Aldfrysk selsstannich ûntwikkele hat, of dat it in lienwurd is.

Fynplakken

Yn de Aldfryske oarkonden komt it wurd *gaerleger* likernôch tachtich kear foar.

De earste kear is yn ien fan de bekendste oarkonden út Westerlauwersk Fryslân, nammentlik it stik út 1435 dêr't yn fêstlein is dat de ynwenners fan de parochy Aldehou definityf ûnder it stedsrjocht fan Ljouwert brocht wurde (O II 20). It jongste fynplak is yn in oarkonde út 1489, dêr't fertsjintwurdigers fan Eastergoa en Westergoa yn ferklearje dat se in ferbûn oangeane (O II 175). It wurd is oars ek noch te finen yn in oarkonde út 1497 (lyksa oer it ôfsluten fan in ferbûn), dy't sa goed as wis oarspronklik yn it Aldfrysk steld wie, mar dêr't inkeld in Middelnederlânske fersy fan oerlevere is.¹ Der is nòch in oarkonde dy't neamd wurde moat en wol om't it begryp *gaerleger* dêr net minder as 24 kear yn foarkomt (O II 67). Datselde stik, in oerienkomst út 1466 oer it oannimmen fan in lânfrede yn Westergoa, is - mei lytse ôfwikings - ek opnommen yn Codex Furmerius.²

Wy fine it te ûndersykjen wurd fierders sân kear yn de Snitser Recesboeken (tiid: 1491-1492),³ ien kear yn de útjefte fan Fryske brieven út de fyftjinde en sechstjinde ieu (tiid: 1508)⁴ en twa kear yn in om 1530 hinne skreaun Aldfrysk kronykje.⁵ Boppedat kenne wy it noch út inkelde Middelnederlânske boarnen út Westerlauwersk Fryslân: trije oarkonden (tiid: 1492-1496),⁶ de kronyk fan Worp fan Thabor (skreaun earne tusken 1517 en 1538)⁷ en in bewurking fan it stedsrjocht fan Ljouwert (út de jierren 1531-1537).⁸

It wurd *gaerleger* dûkt dus net earder yn de boarnen op as yn it twadde fearn fan de fyftjinde ieu en liket nei in foech ieu wer út it taalgebrûk ferdwûn te wêzen. By in wat yngeander analyse fan de boarnen wurdt dúdlik dat it al om 1500 hinne sa goed as ôfdien hie. De fynplakken yn de kroniken kinne wy nammentlik better ta de fyftjinde ieu rekkenje, om't de term *gaerleger* dêr inkeld mar brûkt wurdt yn beskriuwingen fan foarfallen út dy tiid. Fierders moat der rekken mei hâlden wurde dat de beide artikels yn it Ljouwerter stedsrjocht dêr't it begryp *gaerleger* yn foarkomt, âlder wêze kinne as de jierren 1531-1537. Der bliuwt dus mar ien 'echt' fynplak út de sechstjinde ieu oer, dat boppedat ek noch út it begjin dêrfan datearret (1508).

Njonken de foarm *gaerleger* komt ek de fariant *gaerlegger* foar.⁹ Opfallend is

1. Worp, *Vierde boek*, 263-266.

2. Fs I, 122-137.

3. SnR 42, 93, 99, 100.

4. FrB 11. Dizze brief is net datearre. Yn de útjefte wurdt as datum opjûn: c. 1506? Earder ha ik al fêststeld dat dit epistel yn 1508 skreaun wêze moat (Vries, *Naar ploeg en koestal*, 235, noat 187).

5. Meijering, *Oudfriese kronieken*, II, 83, 86.

6. Pax 72, 73, 136.

7. Worp, *Vierde boek*, 57, 58, 73, 75, 78, 80, 87, 92, 127, 154, 263; boppedat yn twa troch Worp sa goed as wis út it Aldfrysk oersetste oarkonden út 1482 en 1497: *ibidem*, 150-153, 263-266.

8. Telting, *De Friesche stadrechten*, 254 (art. 123 en 125).

9. Oer it nêstinoar foarkommen fan *leger* en *legger* sjoch Loopstra, *De assibillatie*, 63-66.

dat it net in neutrum is, sa't men faaks ferwachtsje soe, mar in masculinum (der is bygelyks hyltiten wer sprake fan *disse* [en net *dit*] *gaerleger*).¹⁰ Wat ek neamd wurde moat, is dat wy yn ien Aldfryske oarkonde (O II 119) op 'e meartalsfoarm *gaerlegen* stjitte. Yn dit gefal soe it grûnwurd *gaerlege* wêze moatte, dus mei de útgong *-e* ynstee fan *-er*. No giet it krekt yn dit gefal om in allinnich by de skiedskriuwer Christianus Schotanus (1603-1671) ôfdrukke kopy, dy't boppedat krekt op it plak dêr't de foarm *gaerlegen* foarkomt, korrûpt is. Wy fine dy útgong *-e* lykwols ek werom yn twa Middelnederlânske oarkonden út Westerlauwersk Fryslân (beide orizjinelen) en wol yn de foarm *gaerlage*,¹¹ dat it is dochs net alhiel útsletten dat der yn it Aldfrysk in foarm *gaerlege* (mei Nederlânske lûding *gaerlage*) bestien hat.

Alhoewol't yn it Middelnederlânsk wurdboek (MNW) in lemma *gaderleger* opnommen is, kin dochs net sein wurde dat ek it Middelnederlânsk it begryp *gaerleger* kend hat. De iennichste fynplakken dy't yn it MNW opjûn wurde, binne nammentlik dy út it Ljouwerter stedsrjocht. Yn oare talen is alhielendal gjin spoar fan it wurd te finen. Wy kinne dus hjirre al fêststelle dat it Aldfryske begryp *gaerleger* gjin lienwurd wêze sil.

Nijsgjirrich is dat itselde wurd wol wer attestearre is, mar dan mei Nijfryske lûding en boppedat net as masculinum, mar as neutrum, yn it Frysk fan nei 1800 (WFT s.v. *gearleger*). It is oars wol tige de fraach oft it yn de tuskenlizzende tiid yn de folkstaal bewarre bleaun is, want yn it Midfrysk is it net oerlevere. De âldste njoggentjinde-ieuske tekst dêr't ik it yn fûn ha, is de kalinder mei feiten út de Fryske skiednis yn it *Friesch Jierboekjen* foar 1831. It wurdt dêryn brûkt foar it meidielen fan in barren út de fyftjinde ieu: *Otto fen Langen hâdt ien gearleger to Snitz*.¹² Dit makket it oannimlik dat de term net oan de folkstaal, mar oan âlde boarnen ûntliend is. Dat hat noch mear eigenskip, as men wit dat dy kalinder hast hielendal makke is troch de yn dy boarnen trochkrûpte rjochtshistoarikus Telting.¹³ Oare njoggentjinde-ieuske skriuwers by wa't wy it wurd *gearleger* tsjinkomme, binne P.C. Scheltema, J.H. Halbertsma en G. Colmjon (WFT s.v. *gearleger*). By Scheltema (foar 1835) wurdt it ek wer by de beskriuwing fan in feit út de fyftjinde ieu brûkt.

Literatuer

Yn har wurdboeken fan it Aldfrysk jouwe Von Richthofen en Holthausen, lykas

10. Von Richthofen en Holthausen jouwe by *gaerleger* gjin genus op.

11. Pax 72, 73. Beide stikken binne fan ien en deselde hân.

12. *Friesch Jierboekjen foar it jier 1831*, kalinder op 1 jannewaris (side net nûmere).

13. Breuker, 'Friesch Jierboekjen', 85.

sein, twa betsjuttingen fan it begryp *gaerleger* op: 'Zusammenkunft' en 'Übereinkunft'.¹⁴ Von Richthofen neamt as fynplak in stikmennich Aldfryske oarkonden, dêr't er ien fan sitearret. It MNW komt op grûn fan de beide attestaasjes yn it Ljouwerter stedsrjocht mei in hiel oare betsjutting op 'e lappen, nammentlik 'Het voor gemeenschappelijke rekening iets doen, compagnieschap'. Dêr wurdt noch de folgjende ferklearring by jûn: "Van *gaderleggen, d.i. samenleggen, nl. geld". Om't *gaerleger* in rjochtsward is, jout ek it *Deutsches Rechtswörterbuch* der omtinken oan (DRW s.v. *Gatter'leger*). It bliuwt dêr lykwols by ferwizingen nei Von Richthofen, it MNW en in oarkonde út it earste diel fan Sipma; semantyske ynformaasje wurdt net jûn. Wy meie oannimme dat de bewurkers fan it Dútske rjochtswardboek der wat de betsjutting oangiet net útkommen binne mei't de útlis dy't Von Richthofen en it MNW opjouwe, gâns útinoar rint. It begryp *gaerleger* is fierders noch opnommen yn twa glossaria op Aldfryske teksten. Gerbenzon jout yn de fan him bewurke wurdlist by de oarkonde út Codex Furmerius 'gearkomste' as betsjutting op, Meijering yn it glossarium by syn kronykútjefte 'verbond'.¹⁵

Yn 1920 hat de nearlandikus Leendertz in koarte skôging oan it begryp *gaerleger* wijd.¹⁶ De iennichste fynplakken dêr't er op te seil giet, binne dy út Worp fan Thabor, dat syn basis is smel. It is in wurd foar 'overeenkomst', sa skriuwt er, mar op inkelde plakken "nadert de beteekenis tot die van "verbond"". Lykas it MNW giet er út fan it grûnwurd *gaderleggen*, mar hy wiist de betsjutting dy't it MNW dêr oan jaan wol, ôf. Sels set er dêr foaroer: 'bijeinbrengen, dagvaarden'. Hy beslút dan as folget: "*Gaerleger* is dus synoniem van *dachvaert*, vervolgens "hetgeen ter dagvaart besloten is"". Loopstra (1935), dy't him by Leendertz syn ferklearring oanslút, jout as betsjutting op: 'verbond, overeenkomst'.¹⁷

De rjochtshistoarikus His wie al yn 1901 mei in wat oare útlis kommen. Hy bringt it wurd *gaerleger* op it aljemint by syn behanneling fan it begryp 'lânfrede', dat neffens him yn it Aldfrysk omskreaun wurde koe mei de termen *forband* ('ferbûn'), *gaerleger* (letterlike betsjutting neffens him 'Vereinigung') of *ferd* ('frede').¹⁸ Van Apeldoorn, lyksa rjochtshistoarikus, hâldt it ek op 'lânfrede' (1921).¹⁹

In wat wiidweidiger skôging oer de betsjutting fan it wurd is te finen yn de

14. Von Richthofen, *Altfriesisches Wörterbuch* s.v. (*gadurleger*), *gaerleger*; Holthausen, *Altfriesisches Wörterbuch* s.v. *gaderleger*. Yn de wurdboeken fan De Haan Hettema en Nauta komt it begryp *gaerleger* net foar.

15. Fs I, 144; Meijering, *Oudfriese kronieken*, II, 131.

16. Leendertz, 'Gaerleger'.

17. Loopstra, *De assiblatie*, 65.

18. His, *Das Strafrecht*, 158.

19. Van Apeldoorn, *Ontbindende en samenbindende krachten*, 37.

Encyclopedie van Friesland (1958). As skriuwer fan it trefwurd *gaerleger* kin Oosterhout, rjochtshistoarikus en frisist beide, oanwiisd wurde²⁰. Fan syn útlis is foar ús foaral it folgjende fan belang: "(ook: 'mena dei', dagvaart). Samenkomst van vertegenwoordigers van grietenijen, steden of dorpen (...), ca. 1440-95. Soms namen de besluiten de vorm aan van tijdelijke verbonden (...)".²¹

Ek nei 1958 is op inkelde plakken yn de literatuer it wurd *gaerleger* te praat brocht. Dêrby wurde almeast betsjuttingen opjûn dy't hjirfoar al neamd binne: 'gearkomste' (Gerbenzon), 'overeenkomst' (Gerbenzon), 'verdrag' (Algra), 'Übereinkunft, Vertrag' (Sjölin) en 'réunion(s) des représentants de grietenies (...), de villes et de villages' (Kalifa).²²

Al mei al komme wy yn wurdboeken, glossaria en literatuer net minder as sân, foar in part dúdlik mei-inoar gearhingjende, betsjuttingen fan it begryp *gaerleger* tsjin: 1) gearkomste; 2) oerienkomst; 3) ferdrach; 4) ferbûn; 5) deifeart; 6) lânfrede; 7) kompanjyskip.

Eigen ferklearring

Wy geane no earst nei oft de sân betsjuttingen dy't wy yn it foargeande fûn ha, passe by fynplakken yn ús materiaal. Dêrnei sille wy noch sjen moatte oft it wurd faaks ek noch oare betsjuttingen ha kin.

As men net nei de kontekst sjocht, dan liket it o sa oannimlik dat it wurd *gaerleger* itselde betsjut as Nijfrysk 'gearkomste'. De njoggentjinde-ieuske skriuwers by wa't wy de foarm *gearleger* tsjinkomme, brûke it ek allegearre yn dy betsjutting. By Scheltema hjit it bygelyks: *do me Gearleger op Barrahuwz hije* ('doe't men gearkomste op Barhûs hie'), Colmjon lit in persoan yn in *gearleger* bringe en Halbertsma hat it oer it útinoargean fan in *gearleger* fan krediteuren en erfgenamen. Yn de kalinder fan it *Jierboekjen* foar 1831 giet it lyksa om in gearkomste. Yn de tweintichste ieu komt J.J. Hof sels mei in tiidwurd *gearlegerje* yn de betsjutting 'in gearkomste hâlde' foar de tried en G. Postma hat it oer "in *gearleger* protters", dêr't *gearleger* sokssawat as 'kloft' betsjutte moat.²³ It docht jin dan ek beslist nij dat yn ús materiaal gjin inkeld foarbyld te finen is fan it brûken fan it wurd *gaerleger* yn de betsjutting 'gearkomste'. Yn ien gefal, dêr't sprake is fan in eed, *swerren opp dyn gaerleger vors*. (O II 75), soe men efkes tinke

20. Neffens it argyf fan it Frysk Ynstitút te Grins.

21. EvF 306.

22. Gerbenzon, yn: Fs I, 79; idem, yn: FrB, p. 43; Algra, *Ein*, 101; idem, *Zeventien Keuren*, 473; Sjölin, 'Zur Gliederung', 34; Immink, *L'évolution*, 24, noat 25 (de noaten yn dit postúm publisearre wurk binne fan S. Kalifa; sjoch *ibidem*, 3).

23. Alle fynplakken wurde neamd yn WFT s.v. *gearleger*, *gearlegerje*.

kinne dat it faaks dochts om in gearkomste giet. It wurd *gaerleger* slacht dêr lykwols net op 'e gearkomste dêr't dy eed op sward is, mar op in oerienkomst of ferbûn (O II 73), dêr't dy eed op ôflein wurde moast.

In betsjutting dy't wòl yn ús materiaal oanwiisd wurde kin, is 'oerienkomst'. Dat is it dúdlikst it gefal yn in stik út 1489 (O II 175): rjochters en haadlingen yn Eastergoa en Westergoa diele dêryn mei dat se *sint wr een commen in enen ghaerleghe wser twya landen riucht ende reed to halden* ('binne oerienkommen yn in *gaerleger* fan ús twa lannen om rjocht en rie te hâlden'). De tolve yn ôfskrift oerlevere oarkonden dêr't hyltiten boppe skreaun stiet: *een gaerleger mecket int jeer fan ..* ('in *gaerleger* makke yn it jier fan ..'), lykje ek it bêste as oerienkomsten typearre wurde te kinnen, al soenen se soms ek wol ôf 'ferdraggen' ôf 'ferbûnen' neamd wurde kinne (O II 27, 32, 37, 41, 45-49, 67, 73, 90). As wy alle fynplakken bylâns rinne, dan sjogge wy dat de min te skieden betsjuttingsen 'oerienkomst' en 'ferdrach' hast oeral passe.

Net allinnich tusken 'oerienkomst' en 'ferdrach', mar ek tusken 'ferdrach' en 'ferbûn' is net altiten in skerpe skieding te lûken, om't sawol in ferdrach as in ferbûn in foarm fan oerienkomst is. In lyts ûnderskie tusken beide lêstneamde begripen soe wêze kinne dat by in ferbûn it elemint fan gearwurking en by in ferdrach it foarkommen fan skeel foaropstiet (ferl. WNT s.v. *verbond* en *verdrag*, mei ferwizing nei fynplakken fan begjin sechstjinde ieu ôf). Oars sein: as der al in ferskil is, dan komt it derop del dat in ferbûn in oerienkomst mei in fierdergeande strekking is as in ferdrach. As wy ús materiaal no noch ris besjogge, dan falt op dat it begryp *gaerleger* in tal kearen yn in wurdpear mei *forbond* foarkomt. Dat is bygelyks it gefal yn in brief fan Snits út 1491: *dae Jenna deer wsen gaerleger ende forbond bykrinsa willet* ('dejingen dy't ús *gaerleger* en ferbûn bekrinke wolle').²⁴ No binne de begripen dy't mei-inoar yn in wurdpear ferbûn wurde, net altiten folslein synonym. Dat sil hjir lykwols àl it gefal wêze, sa't wy sjen kinne yn in brief fan Warkum (ek út 1491), want dêryn giet it oer *nye forbonden* ('nije ferbûnen'), dy't foar *den aulden gaerleger* oer set wurde.²⁵ Wy kinne ek fêststelle dat de oarkonden dy't as *gaerleger* oantsjut wurde, soms echte ferbûnsteksten binne. Dat komt wol it sterkst nei foaren yn it ferbûn fan de saneamde Trynstedden (Ljouwer, Snits en Boalsert) út 1482.²⁶ Ek 'ferbûn' kin dus stean bliuwe as ien fan de betsjuttingsen fan it begryp *gaerleger*.

Neffens Leendertz soe de grûnbetsjutting fan *gaerleger* 'deifeart' (mnl. *dachvaert*), dat is 'lân-dei' (âfr. *mena dei*), wêze. Oosterhout siket it ek yn dy rjochting. Wy ha al sjoen dat 'gearkomste' as betsjutting fan de term *gaerleger* yn de

24. SnR 93. Itselde wurdpear yn O II 48, 90, 154; Pax 72, 73, 136.

25. SnR 100.

26. Worp, *Vierde boek*, 150-153.

boarnen net foarkomt. Dêroan docht al bliken dat ek de betsjutting 'deifeart' yn ús materiaal gjin stipe fynt.

Under 'lânfrede' wurdt ferstien: "eine vertragsmässige beschworene Einigung zur Förderung von Ruhe und Sicherheit".²⁷ Yn net minder as tsien as *gaerleger* oantsjutte oarkonden giet it om it ôfkundigjen fan sa'n lânfrede.²⁸ Dochs komme wy yn gjinien dêrfan it begryp 'frede' yn in wurdpear ferbûn mei *gaerleger* tsjin. Boppedat is it sa dat dy stikken, as se mei in oare term as *gaerleger* oantsjut wurde, yn 'e regel *forbond* neamd wurde.²⁹ Allinnich Worp fan Thabor ferbynt de begripen *gaerleger* en 'frede' mei-inoar,³⁰ mar syn kronyk datearret út in te lette tiid om foar ús noch in suvere boarne te wêzen. De oarkonden dêr't in lânfrede yn ôfkundige wurdt, sa kinne wy fêststelle, binne neat oars as ferbûnen. Al mei al is der gjin grûn om oan de term *gaerleger* ek de hiel spesifike betsjutting 'lânfrede' ta te kennen.

De betsjutting 'kompanjyskip' (it foar mienskiplike rekken wat dwaan), dy't it begryp *gaerleger* yn it gefal fan de beide fynplakken yn it stedsrjocht fan Ljouwert neffens it MNW ha soe, past fierders op gjin inkeld plak yn ús materiaal. Lit ús dy beide stedsrjochtartikels dêrom ris neier besjen. Yn art. 123 stiet:

Item, tis oeck geordineert, dat die fleysshouwers gheene manda off gaerlegers sullen maecken omme tsamen toe slachten (...), oft beesten op die merckt to coepen (...)

en yn art. 125:

Item, allen visscheren wonende in stadts jurisdictie is verboden, dat zij ghien voircoop moeten doen (...), noch ghien gaerleger off manda mit den anderen te holden noch toe hebben.³¹

Wy sjogge dat it begryp *gaerleger* hjir beide kearen yn in wurdpear ferbûn is mei *manda*. Dat is in yn it Aldfrysk gauris foarkommend wurd mei as betsjutting 'mienskip' (en in tal dêr wer fan ôflate betsjuttingen).³² It Dútske rjochtsward-

27. His, *Das Strafrecht*, 151.

28. Dat jildt foar O II 27, 32, 41, 46-49, 67, 73, 154 (de lêste is gelyk oan O IV 75).

29. Sa yn O II 41, 48, 73, 154.

30. Worp, *Vierde boek*, 57, 73, 87, 127. Ien kear ferbynt er de begripen 'soen' en *gaerleger* (*ibidem*, 75), wat fierders ek net foarkomt.

31. Sjoch noat 8.

32. Von Richthofen, *Altfriesisches Wörterbuch* s.v. *monda*; Holthausen, *Altfriesisches Wörterbuch* s.v. *manda*. Deselde betsjutting yn it Middelnederlânsk (MNW s.v. *mande*; mei dêrby de oantsjutting 'Fries, Saksisch') en it Middelleechdútsk (MNDW s.v. *mande*).

boek jout as betsjutting fan *manda* yn de kontekst fan it Ljouwerter stedsrjocht op: 'wirtschaftliche Zwecksgemeinschaft',³³ wat nochal faach is. De fraach is fansels wat yn dy beide stedsrjochtartikels no krekt ferbean wurdt. It andert dêrop is te finen yn de út de fjirtjinde ieu datearjende ordonnânsje op it fiskkeapersgilde fan Utert, dêr't ûnder mear yn fêststeld is:

Voert soe en sel gheen vischer veynoodscappe hebben mit enen gast van buten (...)
Ende nyet meer en sellen der veynoodscappe te hope hebben dan si tve (...).³⁴

De wjergader fan it begryp *gaerleger* yn it Middelnederlânsk is hjir dus *veynoodscappe* ('fенноатskip'). As betsjutting fan dat begryp jout it MNW 'compagnieschap' op en it WNT 'overeenkomst tot samenwerking'.³⁵ It giet ek yn dit gefal dus wer om in oerienkomst, te witten in oerienkomst om foar mienskiplike rekken keappenskip te bedriuwen of, sa't yn it Nijfrysk ek sein wurde kin, mei-inoar yn 'e mande (âfr. *manda*!) te dwaan. Soks waard yn gilde-ordonnânsjes soms wol ferbean om de ôfnimmer tsjin it opdriuwen fan de prizen te beskermjen.³⁶ Wy kinne dus konkludearje dat *gaerleger* yndie de troch it MNW opjûne betsjutting 'kompanjyskip' ha kin, al brûke wy leaver de minder âldfrinzich oandwaande term 'fенноатskip'. Wat lykwols net doocht, is de ferklearring dy't it MNW fan it wurd *gaerleger* jout: dêryn wurdt net it gearlizzen fan jild ta útdrukking brocht, mar it elemint 'oerienkomst', de grûnbetsjutting fan it wurd.

Wy besprekke hjirnei noch twa fynplakken fan de term *gaerleger* dêr't de betsjutting net sûnder mear dúdlik is. It giet dêrby yn it foarste plak om de oarkonde út 1435 oer it bringen fan de Aldehouters ûnder it stedsrjocht fan Ljouwert (O II 20). Nei't earst de betingsten opneamd binne dêr't de ferieniging op pleats fynt, wurdt dêr sein: *Thisse forscr. punten schilma halda bida gaerlegher*. De preposysje *bi*, dy't wy fierders net oantrefte by it begryp *gaerleger*, sil hjir 'neffens' (Dútsk 'nach, gemäß') betsjutte.³⁷ Ek hjirre past de betsjutting 'oerienkomst'. Wy komme dan ta de folgjende oersetting: "Dizze foarskreaune punten

33. DRW s.v. (*Meinde*).

34. Overvoorde en Joosting, *De gilden*, II, 157-158.

35. MNW s.v. *vennootschap*; WNT s.v. *vennootschap*.

36. Overvoorde en Joosting, *De gilden*, I, CVI.

37. Ferl. Von Richthofen, *Altfriesisches Wörterbuch* s.v. *bi*; Holthausen, *Altfriesisches Wörterbuch* s.v. *bi*.

sil men [sille wy] hâlde neffens de oerienkomst". Der moat dus oan de ferieniging in oerienkomst foarôfgien wêze, dêr't hjirre nei ferwiisd wurdt.³⁸

Taljochting freget ek it gebrûk fan de term *gaerleger* yn de al neamde brief út 1508.³⁹ Dat is in skriuwen fan hear Woll, pastoar fan Reduzum, oer wantastannen yn it dekanaat fan Wûns (dêr't er sels blykber deken fan is). It meastepart fan de geastliken dêr hat, sa skriuwt er, in nij reglemint oannommen, dêr't ûnder mear yn stiet *datma en decken schil tzeesa wt hiarrum inda gaerlegger deerza deer om also habba ordinera*. Ek hjirre past de betsjutting 'oerienkomst', lykas de útgjouwens fan it stik yn har kommentaar al opjouwe. Wy krije dan de folgjende oersetting: "dat men in deken kieze sil út dejingen dy't har oansletten ha by de oerienkomst (letterlik: út harren yn de oerienkomst) dy't se dêroer (letterlik: dêrom) opmakke ha". De rebûlske geastliken wolde dus dat ien út har eigen fermidden ta deken keazen wurdt. Ek yn dit gefal moat der earder al in oerienkomst sletten wêze, te witten tusken geastliken út it dekanaat fan Wûns.

Oare betsjuttings fan *gaerleger* as de hjirboppe al neamde lykje der net te wêzen. Wêr't lykwols noch wôl op wiisd wurde kin, is dat it begryp soms metonymysk brûkt wurdt. De folgjende twa sitaten jouwe dêr foarbylden fan:

Alle dae jenne de disse worband ende gaerlegher schillet syaen off heret lessen ('Al dejingen dy't dit forbûn en *gaerleger* sjen of lêzen hearre sille')⁴⁰
dy hela gaerleger schil dyn haena by tallie eenschet syn schada ('de hiele *gaerleger* sil dejinge oan wa't skea tabrocht is, de inkelde wearde fan syn skea betelje').⁴¹

Yn it earste gefal is mei *gaerleger* de oarkonde bedoeld dêr't in oerienkomst (ferdrach, ferbûn) yn fêstlein is, wylst it wurd yn de twadde oanhaal de dielhawwers oan in oerienkomst (ferdrach, ferbûn) oantsjut.

It earste part fan it wurd *gaerleger* wurdt foarme troch it bywurd *gaer* (âlder *gader*, Nijfrysk 'gear'). It twadde wurddiel komt yn de foarm *legor*, dat 'it lizzen, de lizzing' betsjut, al foar yn it Aldfryske rjochtshânskrift R1 (ca. 1300). Njonken *legor* komt yn it Aldfrysk ek *lege* foar, dat yn it Brokmerbrief (ek ca. 1300) brûkt wurdt yn de betsjutting 'it oanlizzen' (nammentlik fan in syl), mar dat yn de Westerlauwerske boarnen inkeld it begryp 'leach, leage, mûklaach' (Nederlânsk 'hinderlaag') oantsjut.⁴² Yn it Middelnederlânsk hat dat wurd de foarm *lage*, dat

38. Sjoch ek: Van der Minne, 'De uitbreiding', 7.

39. Sjoch noat 4.

40. O II 48 (r. 11).

41. O II 67 (r. 86-87).

42. Von Richthofen, *Altfriesisches Wörterbuch* s.v. *lege*.

sawol 'lizzing' as 'leach, leage, mûklaach' betsjutte kin.⁴³ De letterlike betsjutting fan it wurd *gaerleger* is dan ek 'it gearlizzen, de gearlizzing'. De ferklearring fan it MNW dat it gean soe om it 'gearlizzen' fan jild, kinne wy mei Leendertz sûnder mear ôfwize, om't dat by gjin inkeld oar fynplak as dat yn it Ljouwerter stedsrjocht past.⁴⁴ Mar mei Leendertz syn útlis (ôflieding fan *gaerlaya*, 'dagvaarden') binne wy noch fierder fan hûs, want fan it tiidwurd *laia* kin nea in substantyf *leger* ôflaat wurde. His jout net oan hoe't er ta de ferklearring 'ferieniging' kommen is, mar nei alle gedachten hat er it Heechdútske begryp *Zusammenlegung* foar eagen hân, dat ûnder mear dy betsjutting hat.⁴⁵

In tiidwurd *gaerledza* ('gearlizzе') komt yn de wurdboeken en glossaria fan it Aldfrysk net foar. Dochs is it ien kear attestearre en wol yn in oarkonde út 1427 (O II 15), dêr't wy lêze: *dat meente riocht van Lewert ende dat meente riocht deer mit Liewerdera meente ghaer leyd habbet*. It moat dêr gean oer it ûnder ien stedsrjocht pleatsen fan de parochy Aldehou en Ljouwert, dêr't yn 1426 foar it earst sprake fan is (de definitive regeling is, sa't wy al sjoen ha (§2), fan 1435). It is oannimlik dat de tiidwurdsfoarm *ghaer leyd* slacht op it ôfsluten fan de oerienkomst dy't yn de regeling fan 1435 (O II 20) as *gaerleger* oantsjut wurdt. Wy komme dan ta de folgjende oersetting: 'it mientegerjocht fan Ljouwert en it mientegerjocht (fan Aldehou), dat mei de Ljouwerter miente in oerienkomst sletten hat'.⁴⁶ Utslútsel oer wat der no krekt 'gearlein' wurdt, kinne wy út de oanhelle tekst net helje, om't it tiidwurd hjirre gjin objekt hat. As sadanich soe goed passe it begryp 'punten' (ferlykje de oanhaal út de bekende oarkonde út 1435: *Thisse forscr. punten schilma halda bida gaerlegher*).

Der binne yn de Aldfryske oarkondetaal twa begripen oan te wizen dy't synonymen fan *gaerleger* lykje te wêzen: *eninge* en *bigrip*. De sân oarkonden dy't mei de term *eninge* oantsjut wurde (O II 2, 5, 7, 9, 12, 98; IV 37), binne stik foar stik oerienkomsten, yn in inkeld gefal (O II 98) útskaaiend nei in ferdrach of ferbûn.⁴⁷ Yn twa (O II 2, 7) komme wy ek it tiidwurd *enigia* tsjin. Troch fierder te sykjen nei it foarkommen fan dat verbum komme wy nochris trije ferlykbere oerienkomsten op it spoar (O II 10, 29, 76). Opfallend is dat as objekt by *enigia* alle kearen it begryp 'punten' brûkt wurdt.

43. MNW s.v. *lage* en *gelach*.

44. Yn it Nederlânsk kin it tiidwurd 'samenleggen' oars wol spesifyk op it gearbringen fan jild slaan (WNT s.v. *samenleggen*).

45. DWB s.v. *zusammenlegen*, *Zusammenlegung*.

46. Van der Minne set *ghaer leyd* oer mei 'een schikking getroffen' ('De uitbreiding', 5), wat nei myn betinken ûnkrekt is.

47. Sjoch ek Von Richthofen, *Altfriesisches Wörterbuch* s.v. *enenge*, *eninge*; Holthausen, *Altfriesisches Wörterbuch* s.v. *eninge*; Ahlsson, *Die altfriesischen Abstraktbildungen*, 46. Alle trije jouwe as betsjutting op 'Einigung, Übereinkunft' (Ahlsson hat boppedat noch 'Vereinbarung').

As *bigrip* omskreaun wurde tolve oarkonden (O I 472; II 37, 41, 49, 73, 77, 91, 92, 94, 202; III 8; Worp, *Vierde boek*, 263-266).⁴⁸ Ek dat binne hast allegearre wer soartgelikense oerienkomsten út de fyftjinde ieu. De twa útsûnderingen binne in oerienkomst tusken in gasthûs en in provenier út 1503 (O I 472) en in troch de miente fan Peinjum oerienkommen doarpsordonnânsje út 1504 (O II 202). Net minder as fjouwer wurde tagelyk as *gaerleger* oantsjut (O II 37, 41, 49, 73).

Konklúzje

De semantyske útkomsten fan ús ûndersyk binne de folgjende. De haadbetsjutting fan it begryp *gaerleger* (dêrnjonken komt de foarm *gaerlegger* en sa't it liket ek *gaerlege* foar) is: 'oerienkomst'. Dêrfan binne inkelde mear spesifike betsjuttings ôflaat, dy't lykwols soms mar min fan 'oerienkomst' te skieden binne, nammentlik 'ferdrach', 'ferbûn' en 'fенnoatskip' (de lêste betsjutting is allinnich mar oerlevere yn in Middelnederlânske tekst). De faak, nei alle gedachten op 'e dolle rûs, oannommen betsjutting 'gearkomste' moat fersmiten wurde. It korrespondearjende tiidwurd *gaerledza*, dat oars mar ien kear attestearre is, sil 'oerienkomme' betsjutte.

Wy kinne út it missen fan wjergaders yn oare talen as it Aldfrysk opmeitsje dat it wurd *gaerleger* in selsstannige nijfoarming binnen it Aldfrysk wêze moat. It feit dat it net foarkomt yn de Aldfryske rjochtshânskriften, mar inkeld yn jongere teksten út Westerlauwersk Fryslân, benammen oarkonden, wiist derop dat it gjin âlde term is. Boppedat kin fêststeld wurde dat it mar koarte tiid yn gebrûk west hat. Hoe is soks te ferklearjen? In mooglikheid is dat it al te sterk it oantinken oprôp oan it lêste, oan feten en oare strideraasje sa rike tiidrek fan de Fryske frijheid, doe't hyltiten wer oerienkomsten, ferdraggen en ferbûnen sletten waarden tusken lannen, stêden en haadlingen, sûnder dat it wat úthelle. Yn 1498, doe't de Fryske frijheid ferlern gien en der in sterk lânshearlik gesach foar yn it plak kommen wie, kaam der in ein oan it fetewêzen yn Westerlauwersk Fryslân. It begryp *gaerleger* liket doe al ringen yn ûnbrûk rekke te wêzen. Faaks hie it ûnderwilens in 'ferkearde' klank krige, wylst it boppedat wol mist wurde koe, om't der genôch ekwivalinten foarhannen wienen.

Rijksuniversiteit Groningen

Frysk Ynstitút

48. Von Richthofen jout as betsjutting op 'satzung' (*Altfriesisches Wörterbuch* s.v. *bigrip*, *begrip*), Holthausen 'Satzung; Abmachung' (*Altfriesisches Wörterbuch* s.v. *bigrip*).

BIBLIOGRAFY

- DRW = *Deutsches Rechtswörterbuch (Wörterbuch der älteren deutschen Rechtssprache)*, I-... Weimar, 1914-...
- DWB = J. Grimm & W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, I-XVI. Leipzig, 1854-1954.
- EvF = *Encyclopedie van Friesland*. Amsterdam-Brussel, 1958.
- FrB = *Friese brieven uit de vijftiende en zestiende eeuw*. Uitgegeven door studiegroepen aan de Rijksuniversiteiten te Groningen en Utrecht onder leiding van dr. P. Gerbenzon. Grins, 1967 (Estrikken 42).
- Fs = *Fryske stikken út Codex Furmerius*. In rige foarstúdzjes fan Grinzer en Uterter frizisten, I-II. Grins, [1963] (Estrikken 33-34).
- MNDW = K. Schiller & A. Lübben, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, I-V. Bremen, 1875-1880.
- MNW = E. Verwijs & J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, I-IX. 's-Gravenhage, 1885-1929.
- O = P. Sipma (ed.), *Oudfriesche Oorkonden*, I-III; O. Vries (ed.), *Oudfriesche Oorkonden*, IV. 's-Gravenhage, 1927-1977 (Oudfries(ch)e Taal en Rechtsbronnen 1-3, 14).
- Pax = M.G. Oosterhout e.a. (ed.), *Pax Groningana. 204 oarkonden út it Grinzer Gemeente-archyf oer de forhâlding Grins-Fryslân yn de fyftjinde ieu*. Grins, 1975 (Estrikken 49).
- SnR = M. Oosterhout (ed.), *Snitser Recesboeken 1490-1517*. Assen, 1960.
- WFT = *Wurdboek fan de Fryske taal/Woordenboek van de Friese taal*, I-... Ljouwert/Leeuwarden, 1984-...
- WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, I-... 's-Gravenhage-Leiden, 1882-...

Algra, N.E., *Ein. Enkele rechtshistorische aspecten van de grondeigendom in Westerlauwers Friesland*. Groningen, [1966].

Algra, N.E., *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*. Doorn, 1992².

Apeldoorn, L.J. van, *Ontbindende en samenbindende krachten in het Friesche rechtsleven der Middeleeuwen*. Leeuwarden, 1921.

Breuker, Ph.H., 'Friesch Jierboekjen (1828-1835)', *It Beaken*, 43 (1981) 72-86.

Friesch Jierboekjen foar it jier 1831. Lieauwerd, [1830].

Haan Hettema, M. de, *Idioticon Frisicum. Friesch-Latijnsch-Nederlandsch Woordenboek*. Leeuwarden, 1874.

- His, R., *Das Strafrecht der Friesen im Mittelalter*. Leipzig, 1901.
- Holthausen, F., *Altfriesisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1925 (1985²).
- Immink, P.W.A., *L'évolution de la liberté et de la peine dans les régions non féodalises situées entre le Vlie et l'Ems*. Ljouwert/Leeuwarden, 1975.
- Leendertz Jr., P., 'Gaerleger', *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, 39 (1920) 110-111.
- Loopstra, J.J., *De assiblatie in de Oudfriesse oorkonden*. Haarlem, 1935.
- Meijering, H.D. (ed.), *Oudfriesse kronieken uit het handschrift Leeuwarden RA Schw. 3992, I-II*. Amsterdam-Kiel, 1986 (Co-Frisica IA-IB).
- Minne, A. van der, 'De uitbreiding van Leeuwarden in 1435', yn: *Leeuwarden 1435-1935* (Leeuwarden, 1935) 1-15.
- Nauta, G.A., *Oudfriesse woordenlijst*. Haarlem, 1926.
- Overvoorde, J.C., en J.G.Ch. Joosting (ed.), *De gilden van Utrecht tot 1528. Verzameling van rechtsbronnen*, I-II. 's-Gravenhage, 1896-1897 (Werken der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, Eerste Reeks, No. 19).
- Richthofen, K. von, *Altfriesisches Wörterbuch*. Göttingen, 1840.
- Sjölin, B., 'Zur Gliederung des Altfriesischen', *Us Wurk*, 15 (1966) 25-38.
- Telting, A. (ed.), *De Friesche stadrechten*. 's Gravenhage, 1883.
- Vries, O., 'Naar ploeg en koestal vluchtte Uw taal'. *De verdringing van het Fries als schrijftaal door het Nederlands (tot 1580)*. Ljouwert/Leeuwarden, 1993.
- Worp Tyaerda [fan Thabor], *Vierde boek der kronijken van Friesland*. Leeuwarden, 1850.